

Фаїна Винокурова (Вінниця)

**Національне життя єврейської спільноти
на окупованій території Вінницької області,
що входила до складу Трансністрії.
Огляд архівних джерел**

Тема національного життя єврейської спільноти під час окупації — життя нації, призначеної окупантами на знищення, — вже цією обставиною парадоксальна: йдеться про життя народу, який планомірно вбивали. Статистика щодо кількості жертв серед місцевого й депортованого в Трансністрію єврейського населення саме на території Вінниччини оперує числом близько 70 тис. осіб¹.

Поки що неможливо точно встановити кількість тих, хто з місцевого населення пережив Катастрофу у вінницькій частині Трансністрії (відсутня вичерпна інформація про евакуйованих, вивезених за межі області в самій Трансністрії й ін.), а за даними О. Круглова, тут вижили 57 тис. осіб із 97 тис. депортованих євреїв. За даними архівних джерел, загалом у губернаторстві вижило близько 15 тис. місцевих євреїв та близько 80 тис. депортованих². Найімовірніше, що подібне співвідношення між кількістю місцевого й депортованого єврейського населення характерне і для даних по частині Вінницької області, що входила до Трансністрії.

Значна різниця в кількості між місцевими та депортованими євреями, які вижили, зумовлена не тільки тим, що депортовані євреї знали румунську та німецьку мови, мали коштовності (румуні охоче брали хабарі в обмін

---

¹ *Круглов А.* Енциклопедия Холокоста / Ред. И.М. Левитас. — К., 2000. — 224 с.

² *Винокурова Ф.А.* Доля євреїв Трансністрії під час німецько-румунської окупації: огляд архівних джерел // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 9. — С. 94–96.

на деякі пільги). Дуже багато важить, що депортовані євреї зберегли таку національну особливість, як обшинна організація життя. І саме це, на наш погляд, посилювало їхню здатність опиратися геноцидові, додавало їм шансів на виживання. Збережене життя якраз і виявило силу, що криється в національних, традиційних рисах єврейства.

У вітчизняній історіографії поки що відсутні праці, присвячені дослідженню проявів національного життя євреїв на окупованій території України (зрозуміло, тут може йтися лише про румунську зону окупації). Окремі аспекти цієї теми розглянуті в працях С. Борового «Гибель єврейського населення Одессы во время румынской оккупации» та Л. Сушона «Транснистрия: евреи в аду». Серед останніх видань зарубіжних дослідників теми слід виділити праці доктора Жана Анчеля «Transnistria 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaigns», рабинів Олександра Шафрана «Сопrotивление нацистскому урагану» та Юліуса Фішера «Транснистрия: забытое кладбище» (переклади їхніх праць вийшли у 2003 та 2002 роках в Одесі), а також історичний путівник «100 еврейских местечек Украины: Подолия»³. Тут є окремі згадки про общини та їхню роль у виживанні євреїв, проте головний акцент зроблено на історії Голокосту. Олександр Шафран, Юліус Фішер виділяють власне діяльність общин у гетто, але об'єктом їхньої уваги є переважно депортовані євреї, життя в гетто показане крізь призму їхнього сприймання. Що ж до путівника по подільських містечках, то історія Катастрофи в ньому відображена як частина загальної історії населеного пункту, проте скрізь, де община в гетто справила політичний вплив на перебіг подій, цей бік її діяльності увиразнено, причому саме завдяки використанню архівних джерел.

Наш огляд має на меті показати основні групи документів, за допомогою яких можемо заповнити прогалини в знанні про вияви національного життя єврейської спільноти в гетто Транснистрії, для чого:

---

³ *Боровой С.Я.* Гибель еврейского населения Одессы во время румынской оккупации // Катастрофа и опір українського єврейства (1941–1944): Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. — К., 1999. — С. 118–153; 100 еврейских местечек Украины: истор. путеводитель / Сост. В. Лукин, Б. Хаймович (далее — 100 еврейских местечек Украины). — Вып. 1–2: Подолия. — Иерусалим–Санкт-Петербург, 1997, 2000; *Сушон Л.* Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (на воспоминаниях и документах). — Одесса, 1998. — 432 с.; *Фишер Ю.* Транснистрия: забытое кладбище / Сокр. пер. с англ. Д. Розенфельда. — Одесса, 2002. — 128 с.; *Шафран А.* Сопrotивление нацистскому урагану: Мемуары / Ред., коммент. Ж. Анчеля; Сокр. пер. с англ., предисл., послесл. Д. Розенфельда. — Одесса, 2003. — 136 с.; *Ancel Jean.* Transnistria 1941–1942. The Romanian Mass Murder Campaigns. — Tel-Aviv, 2003. — Vol. 1: History and Document Summaries. — 861 s.

- виділити базові масиви документальних джерел;
- встановити, яких саме аспектів визначеної теми стосуються різні тематичні групи документів;
- з'ясувати можливості джерел «усної історії» для вивчення рис обцинної організації життя місцевого й депортованого єврейського населення у підпорядкованій румунській окупаційній владі частині Вінницької області.

Основною джерельною базою з досліджуваної проблеми є фонди державних архівів Вінницької, Миколаївської та Одеської областей, музею Голокосту у Вашингтоні (США), Інституту Катастрофи та Героїзму Яд-Вашем (Ізраїль). Кількісно незначна частина документів, які стосуються теми, зберігаються у ЦДАВО України. Цей огляд переважно ґрунтується на: а) джерелах, що відклалися в період з липня 1941 по березень 1944 року і сформували архівні фонди окупаційних установ і органів місцевого самоврядування; б) архівній колекції ф. Р-6023 «Фільтраційні, архівно-слідчі та наглядові справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного управління СБУ»; в) документах «усної історії», що містяться у фонді особового походження Р-6121, а також у колекції свідчень, спогадів та інших документів колишніх в'язнів гетто, концтраційних і робітничих таборів, а також громадян, примусово вивезених до Німеччини (ф. Р-6022).

У діяльності румунських окупаційних установ відклалася значна тематична група документів з фінансово-економічних, соціальних питань: використання єврейської праці, приватного підприємництва, організації окупаційного режиму в гетто і робітничих таборах, проявів обцинного, традиційного життя тощо. Наявність подібних джерел обумовлена тим, що — на відміну від німецької окупаційної влади, яка у контрольованій нею зоні влаштувала гетто «трамплінного характеру», де євреїв після кількарізних сортувань і тимчасового збереження життя «потрібним» фахівцям, однаково чекало неминуче знищення — румунська адміністрація з грудня 1942 року (після поразки своїх військ під Сталінградом) у здійсненні репресивної політики щодо єврейського населення орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей у спеціально створених умовах. Водночас передбачалося, що, поки живі, євреї мусять самі дбати про своє існування. Тому в місцях зосередження єврейського населення діяли дрібнокустарні майстерні, артілі, створювалися певні соціальні структури.

Серед документів румунської окупаційної адміністрації, що зберігаються в ДАВО, для обраної теми найістотнішим є комплекс фондів повітових управ-префектур — Могилів-Подільської (ф. Р-2966), Тульчинської (ф. Р-2888), Жугастру (ф. Р-2988). Ці фонди, а також фонди 26

районних і міських претур та 17 сільських примарій Вінниччини є джерелами з історії долі людей, які залишилися на окупованих землях. Єврейське населення опинилося в найгіршому стані.

Цей висновок випливає на підставі аналізу документів, що відображають умови проживання в гетто, колоніях і таборах примусової праці (тут зафіксоване ставлення до євреїв з боку окупаційної адміністрації, описані умови праці й побуту, особливості режиму, санітарний стан та ін.). Зокрема, листування коменданта Вапнярського табору-гетто з префектом повіту Жугастру засвідчує, що депортовані румунські євреї прибули до табору без необхідних речей, оскільки не могли нести вантаж, і їм не дали досить часу на збори. В приміщеннях, де вони розміщувалися, не було вікон, євреї хворіли й помирали, особливо діти. Рапорти охорони зауважують, що в'язні не мали їжі, помічено, що дехто з них харчувався травою⁴. В нарядах на отримання продовольства гетто й робітничими таборами Крижополя, Горшківки, Комаргорода, Томашполя й інших населених пунктів міститься інформація щодо скорочення раціону харчування в'язнів⁵. У фонді Тростянецької управи зберігаються накази щодо запровадженого в гетто особливого режиму та заборони населенню спілкуватися з євреями й допомагати їм⁶.

У фондах Тульчинської, Ямпільської, Яришівської райуправи відкриті постанови, накази префектур, розпорядження жандармських чиновників про посилення нагляду за «неблагонадійними верствами населення», переслідування українських націоналістів та євреїв⁷.

Серед документів Томашпільської райуправи знаходяться циркуляри про заборону листування між євреями Трансністрії та Румунії⁸. Різні форми соціального, психологічного та морального тиску на єврейське населення відображені також у протоколах засідань Крижопільської райуправи. Це вимоги обов'язкового носіння на одязі знаків для вирізнення євреїв з-поміж решти населення, вказівки про відпуск їм пайки хліба з борошна тільки другого сорту, заборона єврейським дітям відвідувати школу, а всім євреям — ходити центральними вулицями містечок тощо.

Численними є групи документів, у яких йдеться про економічні утиски євреїв. Маємо на увазі втрати нерухомого та рухомого майна, перерозподіл єврейської власності, накладання різних податків, контрибуцій,

---

⁴ ДАВО, ф. Р-2988, оп. 3, спр. 28, арк. 153.

⁵ Там само, спр. 80, арк. 199.

⁶ Там само, ф. Р-1529, оп. 5, спр. 6.

⁷ Там само, ф. Р-1417, оп. 2, спр. 2; ф. Р-1410, оп. 3, спр. 26; ф. Р-1496, оп. 6, спр. 3, 15.

⁸ Там само, ф. Р-2856, оп. 7, спр. 38.

штрафів (прикладом може бути постанова Крижопільської райуправи про складання національного податку як на постійне, так і на тимчасове населення гетто, але подібні документи діяли майже повсюдно). Розпорядження Могилів-Подільської претури за 1942 рік забороняли продавати в крамницях гетто товари, привезені з Румунії, було скорочено асортимент дозволених на продаж товарів; Станіславська претура заборонила купувати коштовності чи обмінювати речі у євреїв. Примусове використання єврейської праці на найважчих роботах з ремонту шосе, в кар'єрах, на торфовиськах, найбрудніших роботах у містечках відбито в документах губернаторства і місцевих управ усіх рівнів, зокрема у фондах Ямпільської, Могилів-Подільської, Чернівецької, Шпиківської райуправ містяться розпорядження про заборону приймати євреїв на адмінпосади, використовувати їх на посадах службовців⁹... У таких умовах, щоб вижити, єврейській спільності, як виявилось, можна було покладатися тільки на досвід і традиції общинного облаштування життя. Причому депортовані й місцеві євреї помітно відрізнялися між собою.

На територію тієї частини Вінницької області, що входила до складу губернаторства Трансністрії, з Бессарабії, Північної Буковини, румунського повіту Дорохой було депортовано близько 97 тис. євреїв. Як свідчать документи названих фондів, фондів Р-6023 та Р-6121, вони зберегли традиції общинної організації життя, почувалися певніше, ніж місцеві євреї, за рахунок доброго знання румунської та німецької мов, переважно вищого освітнього рівня, соціального статусу. А в радянській Україні задовго до Другої світової війни єврейська община фактично припинила існування. Тому на Вінниччині її члени увійшли в гетто не як представники цілісної, чітко організованої системи, а як окремі громадяни, здебільшого позбавлені уявлення про традиційно єврейський устрій життя. Влада призначала керівниками общин у гетто головним чином освічених представників депортованих євреїв. Так, у Мурафі, де в гетто проживало до 4000 депортованих євреїв, рада общини складалася саме з них; головою общини у Верхівці Тростянецького району був Шварц із Бухареста; у гетто в Ярузі Могилів-Подільського району головою ради поставили шойхета Вінера з Румунії; більшу частину ради гетто в Чечельнику становили багаті румунські та бессарабські євреї, на чолі був Йосиф Заславський¹⁰. У деяких гетто діяли паралельно общини депортованого й місцевого населення. У Жмеринці, приміром, начальником гетто призначили бую-

⁹ Там само, ф. Р-1619, оп. 3, спр. 15, арк. 2, 34; оп. 9, спр. 5, арк. 9; ф. Р-2383, оп. 2, спр. 48, арк. 212; оп. 4, спр. 42, арк. 20; ф. Р-1533, оп. 1, спр. 1; ф. Р-1417, оп. 3, спр. 3, арк. 145–145зв.; спр. 33, арк. 540; ф. Р-1496, оп. 3, спр. 8, арк. 78; ф. Р-3260, оп. 3, спр. 5, арк. 32.

¹⁰ Там само, ф. Р-2706, оп. 1, спр. 1, 2; Р-2970, оп. 1, спр. 3.

винського єврея доктора Адольфа Гершмана, общину місцевих євреїв у керівництві представляли Йосиф Юкеліс і Трахтенберг; у гетто Могилева-Подільського общину депортованих євреїв очолювали адвокат Данилов та інженер С. Егендорф, місцевих — Давидзон; юрист Меїр Тайх керував у Шаргороді общиною депортованих, а на чолі общини місцевого населення був шанований усіма в містечку бухгалтер Соломон Шмулевич.

У Бершаді правління общини в гетто очолив місцевий шойхет Елі Марчак; у складі комітету були також бершадські мешканці Г. Шульман, В. Долгонос, І. Соїбельман, але значну частину турбот про налагодження бодай стерпних умов існування і порятунк усіх, кого могли врятувати, взяли на себе представники 20 тис. депортованих євреїв — М. Фарфель, М. Перельмутер, адвокат М. Шренцель, доктор Флейшман¹¹.

Іноді між представниками місцевих і депортованих євреїв виникали конфлікти з приводу соціально-економічних, політичних, релігійних питань. Водночас місцеве населення, як фіксують джерела «усної історії», змогло багато чого навчитися в депортованих євреїв щодо організації побуту, навіть деяких видів рукоділля, дотримання релігійних норм, збереження традицій тощо. Община стала запорукою виживання. Значна частина документів присвячена вирішенню найпекучішої соціальної проблеми гетто — організації боротьби з епідеміями тифу, туберкульозу, дизентерії. Зусиллями керівників общин, лікарів (до речі, теж із депортованих), завдяки допомозі «Джойнту» і Румунського єврейського центру з Бухареста в період від травня 1942 до грудня 1943 року (надходили не тільки гроші й речі, а й ліки), вдалося відкрити лікарні, аптеки в гетто Жмеринки, Бершаді, Шаргорода, Могилева-Подільського та ін., щоб послабити дію епідемії, які, поки така допомога не надійшла, забрали життя десятків тисяч людей. У Бершаді від тифу з осені 1941 до серпня 1942 року померло понад 15 тис. хворих; близько половини в'язнів гетто загинули від епідемії у Чечельнику; лютували інфекційні захворювання в Печерському таборі-гетто, де, зрештою, ніяк і не дбали про порятунок людей. Єдиним гетто, де практично уникли епідемії завдяки чіткій діяльності общини, було в Трансністрії гетто Жмеринки¹².

¹¹ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 27, арк. 28; ф. Р-6023, оп. 4, арк. 24–25, 40–46; ф. Р-6023, оп. 4, спр. 4949, арк. 2–3, 6–7зв., 28–30, 44–47; ГАРФ, ф. 7021, оп. 54, д. 1341, л. 180–193; 100 єврейських местечек України. — Вып. 2: Подолия. — Иерусалим—Санкт-Петербург, 2000. — С. 137–138.

¹² ДАВО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 22, арк. 13–13зв., 162; спр. 305, арк. 20–26; спр. 314, арк. 73; ф. Р-2988, оп. 1, спр. 40, 43, 45, 323; оп. 3, спр. 405, 406, 408, 410; ф. Р-3095, оп. 1, спр. 225; ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, 80, 81; ф. Р-1529, оп. 1, спр. 11, арк. 17; ф. Р-2943, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3; ф. Р-6121, оп. 3, спр. 9, арк. 2–3.

Унікальним документом за інформативністю, палеографічними особливостями є мапа Могилівського повіту з позначками — у вигляді шестикутної зірки — гетто й робітничих таборів. Система додаткових позначок показує, чи надавалась у гетто медична допомога, свідчить про справність водогону, стан шляхів тощо¹³.

Саме завдяки діяльності общини у гетто Жмеринки, Бершаді було організовано дитячий садок і школу, єврейські дитячі будинки створені в Бершаді, Брацлаві, Джурині, Могилеві-Подільському, Мурафі, Соколівці, Тиврові, Шаргороді. Взимку 1943–1944 рр. дітям-сиротам (тільки депортованим з колишніх румунських земель) було надано можливість евакуюватися до Румунії, а звідти — до Палестини¹⁴.

Документи фіксують, що там, де общини очолювали порядні, свідомі свого обов'язку, авторитетні, мудрі люди, вдавалося, наскільки це було можливо, допомогти хоча б частині євреїв вижити в умовах, які суперечили життю. Комітет єврейської общини Могилева намагався налагодити боротьбу за виживання для близько 60 тис. євреїв, розкиданих по повіту. Було створено будинок престарілих на 250 ліжок для самотніх людей похилого віку, дві єврейські лікарні, спеціальна інфекційна лікарня з трьома відділеннями, в кожному по 100 ліжок; громадська їдальня щодня обслуговувала до 500 осіб; тут діяли також бюро громадських робіт, бюро загальної статистики, поштове відділення¹⁵. Успішними були зусилля общини щодо налагодження життя в гетто Жмеринки (це взагалі було унікальне явище, коли євреї мали не тільки майстерні, фабрики, лікарню, дитсадок, школу, аптеку, синагогу, а й театр).

Як одне з найбільш надійних та організованих у Трансністрії було відоме гетто Шаргорода, де общинна рада врятувала багатьох в'язнів від примусових робіт і депортації в табори, заздалегідь повідомляючи про можливі облави, щоб євреї могли переховатися в катакомбах.

Тут знайшли притулок і чимало втікачів із німецької зони окупації. Рада общини з 25 осіб ще восени 1941 року відкрила пекарню, що продавала хліб за найнижчими цінами, їдальню для бідних, продовольчу крамницю. Серед функцій ради були підтримання контактів з румунською окупаційною владою для того, щоб забезпечувати виживання людей, викуп заарештованих тощо; зв'язок з Комітетом допомоги в Бухаресті, а також ведення розвідки для партизанів, постійний зв'язок з ними. Шаргород-

---

¹³ Там само, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 691, арк. 1.

¹⁴ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 4, арк. 17–19; спр. 27, арк. 28; Відомчий архів Вінницького обласного управління освіти, оп. довідкового характеру, спр. 2712, арк. 31, 36, 47, 83, 85, 102, 117, 135.

¹⁵ ДАВО, ф. Р-2966, оп. 2, спр. 48–142, арк. 308.

ське гетто мало свій суд, общинну скарбницю, тут діяла чітка система розподілу продовольства й товарів першої необхідності на користь найзнедоленішої частини мешканців.

Община створила ремісничі артілі, організувала заготівлю харчів, ліків, одягу, дров, створила дитячий будинок для 186 сиріт. Він був розташований у гарному приміщенні з садком за межами містечка. Директором його стала професор Роза Лоеві. Вихованці отримували загальну освіту, навчалися ремесел, відзначали національні свята¹⁶.

Слід зауважити, що общини намагалися забезпечувати виховання дітей у національному дусі, хоч заняття в школах велися часто румунською мовою, не було підручників та зошитів. З вихованцями бершадського дитбудинку працювали вчителі, в т.ч. Хазан, який готував дітей до традиційних свят. На Песах 1943 р. в дитбудинку влаштували седер, запросивши гостей. У гетто Тульчина було створено школу, яку очолила дружина голови общинної ради пані Фішмен. Тут навчалися 90 хлопчиків і дівчаток. Учителі навчали дітей без підручників, окрім загальних предметів. Тут діти оволодівали традиційними для євреїв виробничими спеціальностями. Двоє музикантів із числа в'язнів проводили в школі музикальні заняття¹⁷.

Общинна організація побуту євреїв глибинно й традиційно пов'язана з релігійним життям. Є документальні підтвердження про функціонування синагог у Красному Тиврівського району, Ямполі й Дзигівці, Жмеринці, Чернівцях¹⁸. Епізоди релігійного життя в'язнів гетто вплинули на тих, хто пережив війну підлітком або дитиною — про це такі свідки говорять як про важливі засади усвідомлення й збереження «ідишкайт» (єврейства). Причому окупаційна влада, особливо німецька, вкрай вороже ставилася до проявів релігійності в єврейському середовищі, до храмів, святих книг, предметів культу. Тому, власне, можемо стверджувати, що опір нацистській політиці геноциду євреїв існував і у формах дотримання обрядовості, свят, національного самоусвідомлення через віру.

Свідчить в'язень гетто в Томашполі Я. Цаповський: «...Во время жизни в гетто многие начали возвращаться к еврейству. Если до войны не все евреи были религиозными, то теперь каждый еврей ежедневно молился. Наш ребе к тому времени умер, оставался шойхет, знавший все молитвы, он собирал у себя мужчин на миньян (синагогу немцы уничтожили сразу же, как вошли в местечко). Мы соблюдали субботу и все праздники».

У Верхівці Троянецького району 7 листопада 1941 року окупаційна адміністрація наказала — напередодні суботи — розібрати старовинну

¹⁶ Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 633, арк. 24–25, 40–46.

¹⁷ 100 єврейських містечек України. — Вып. 2 — С. 337.

¹⁸ ДАВО, ф. Р-2700, оп. 7, спр. 91, арк. 64–65; спр. 182, арк. 18, 40зв., 66.

дерев'яну синагогу. Сувої Тори звідти врятував шойхет, занісши їх до себе додому¹⁹. Знаковою є постать Мойші Рабиновича — брацлавського рабина, в'язня Печерського табору, який, зберігши власну духовну цілісність, беззбройно, але повсякчасно протистояв нацистам, що намагалися перетворити євреїв на масу істот без гідності й волі. Переважно зовсім юні в той час в'язні табору в Печері згадують, як у всій поведінці Мойше Рабиновича відчувалася єдність слів, думок і вчинків. Він послідовно діяв згідно зі своєю вірою в те, що треба зберігати себе не стільки як істоту біологічну, а, насамперед, як носія «ідишикайт», хоча за виконання обрядів зазнавав жорстоких знущань. Його особистий приклад допоміг багатьом людям не втратити віру й силу²⁰.

Архівні джерела з досліджуваної теми доводять, що навіть поодинокі прояви національного життя сприяли боротьбі єврейського народу за виживання в умовах жорстокого геноциду. Особливо виразно описуються специфічні риси єврейського общинного устрою, їх роль у порятунку народу в джерелах «усної історії». Тому вивчення подібних документальних масивів уявляється перспективним, причому найпродуктивніші в цьому сенсі інтерв'ю можуть бути з тими респондентами, які під час Катастрофи були дітьми від шести і більше років чи зовсім молодими людьми. Слід також до інтерв'ю вводити запитання, що зосереджували б увагу на соціальних, духовних, культурних напрямках життя общини. Зокрема, подібні моменти відображені в документах, що готуються до друку в наступних томах видання «Євреї Вінниччини в період Другої світової війни. Маловідомі документи й нові інтерпретації».

---

¹⁹ Там само, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 20, арк. 45; 100 єврейских местечек Украины. — Вып. 2. — С. 259, 509.

²⁰ ДАВО, ф. Р-6022, оп. 1, спр. 6, арк. 9; ф. Р-6121, оп. 2, спр. 8, арк. 1–58.